

تاریخ اجتماعی شیعیان ایران در دوره تیموریان با تأکید بر آداب و رسوم مذهبی

تاریخ دریافت: ۹۲/۸/۱۵ تاریخ تأیید: ۹۲/۱۰/۱۱

مهدی یکه‌خانی*

چکیده: تاریخ اجتماعی به عنوان شاخه‌ای نو از مطالعات تاریخی و نوعی فهم از تاریخ در مقام تحلیل و تبیین حوادث به گرایش‌های فکری و ویژگی‌های اخلاقی و سبک و سیاق زندگی عامه به عنوان یک عامل اثرگذار بر روند حوادث تکیه می‌کند. این مقاله با تکیه بر آداب و رسوم به عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم تاریخ اجتماعی بر آن است تا با ارائه گزارش از زندگی اجتماعی شیعیان در قلمرو تیموریان که از جهت مکانی شامل تمامی مناطقی که تیموریان بر آن تسلط داشتند و از جهت زمانی در قرن نهم و کمی قبل و بعد از آن می‌باشد نقش شیعیان را در تحولات تاریخی مهمی همچون روی کار آمدن صفویه و رسمی شدن مذهب تشیع در سرتاسر ایران از آن جهت که نیازمند بستر مناسب اجتماعی در ایران می‌باشد نشان دهد. بنابر این پرسش اصلی این تحقیق عبارت است از اینکه آداب و رسوم مذهبی شیعیان در دوره تیموریان چگونه بوده است؟ برای دست یافتن به پاسخ این پرسش از روش سندپژوهی بهره گرفته شده است و با استفاده از تکنیک‌های متعارف تاریخ‌پژوهی و استخراج داده‌ها و سنجش آنها بهره گرفته شد. اجرای آزادانه آداب و رسوم اجتماعی و مذهبی توسط شیعیان و گسترش نمادهای تشیع در دوره تیموریان حکایت از پویایی و قدرت اجتماعی شیعیان در ایران دارد. از سوی دیگر ادبیات مذهبی شیعیان در این دوره به طور قابل ملاحظه‌ای رشد کرد به گونه‌ای که ادیبان و شاعران پارسی‌گوی شیعی مذهب و حتی غیر شیعی در گسترش مضامین شیعی نقش ایفا نمودند.

واژه‌های کلیدی: تاریخ اجتماعی ° شیعیان ° تیموریان - آداب و رسوم - نمادهای مذهبی

مقدمه

منظور از تاریخ اجتماعی نوعی فهم از تاریخ است که در مقام تحلیل و تبیین حوادث به گرایش‌های فکری و ویژگی‌های اخلاقی و سبک و سیاق زندگی عامه مردم به عنوان یک عامل اثرگذار بر روند حوادث تکیه می‌کند.

اما شیعیان که همان پیروان اهل بیت علیهم‌السلام می‌باشند که به ترویج و عمل به مکتب اهل-بیت علیهم‌السلام شناخته می‌شوند. منظور از دوره تیموریان قرن نهم و کمی قبل و بعد از آن می‌باشد که از جهت مکانی شامل بخش‌هایی که تیموریان بر آن مناطق تسلط داشته‌اند و یا حداقل حاکمان مناطق خود را تابع ایشان می‌دانستند می‌شود یعنی قلمرو قراقویونلوها، آق قویونلوها، مرعشیان، آل کیا و مشعشعیان. اما منظور از آداب و رسوم یکی از مؤلفه‌هایی که نقش اجتماعی شیعیان را در دوره تیموریان برجسته می‌کند، می‌باشد.

ویژگی‌های تاریخ اجتماعی (الویری، ۱۳۸۶)

تاریخ اجتماعی دارای ویژگی‌های ذیل می‌باشد:

- تاریخ اجتماعی نگاهی خرد به حوادث و رویدادهای تاریخی از جانب مردمان عادی جامعه دارد به گونه‌ای که اگر جامعه به مثلی تشبیه گردد که در راس آن حاکمان قرار دارد در تاریخ اجتماعی به ضلع پایین جامعه که از مردمان عادی تشکیل شده است پرداخته می‌شود.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۶. رفتارهای فردی (منظور رفتارهایی است که انسان برای بیان احساسات، عواطف و... انجام می‌دهد).

نمادهای غیر زبانی

یعنی نشانه‌هایی که پیامی را به دیگری منتقل می‌کند. (آبرکرامبی، ۱۳۷۰، ص ۳۸۵) نمونه‌هایی از نمادهای غیر زبانی عبارت‌اند از: پرچم، لباس و ابزارهای اطلاع‌رسانی مثل طبل، شیپور و... . در این مقوله آن چه یک قوم ابداع می‌کند حائز اهمیت است، مثل کلاه (یا عمامه) ابداعی - اختصاصی قزلباش‌ها که دوازده گره داشته است.

نمادهای زبانی

این مولفه خود شامل دو قسم کتبی و شفاهی است. نمادهای زبانی کتبی، مثل متن کتیبه‌ها، نوشته روی سنگ قبرها، مقبره‌ها، سکه‌ها و... . نمادهای شفاهی، مانند ضرب‌المثل‌ها، داستان‌ها، اسطوره‌ها، الفاظ وارداتی و تکه کلام‌هایی که در مدت کوتاهی رواج پیدا می‌کند. اطلاعات شفاهی مربوط به تاریخ اجتماعی در مقایسه با نمادهای کتبی، بیشتر است، زیرا گوینده، اولاً: چون در تحولات حضور داشته یا با واسطه آن را نقل می‌کند و مهارتی در تاریخ‌نگاری ندارد آن چه دیده و فهمیده است بیان می‌کند و سعی می‌کند فضا را به گونه‌ای ترسیم کند تا شنونده خوب آن را بفهمد. ثانیاً: سطح فکری جامعه آن زمان را روشن می‌سازد. ثالثاً: بیان‌کننده سطح مشارکت مردم در وقایع است و... . در مولفه شفاهی هرچه گوینده در رده‌های پایین‌تر و دورتر از چهره‌های اصلی باشد، بهتر می‌تواند ما را به تاریخ اجتماعی خود برساند.

پښتونستان ښار، پښتونستان
پښتونستان ښار، پښتونستان

دین است و صفات تنزیه که خدای راست جلّ جلاله و صفت عصمت که رسولان خدای راست و قصّه معجزات که آلا پیغمبران خدای را نباشد، شعر کرده می‌خوانند و به علی ابوطالب می‌بندند» (قزوینی رازی، ۱۳۵۸، ص ۶۵)

و نیز از وی آورده است که: «... و مغازی‌ها می‌خوانند که علی را بفرمان خدای تعالی در منجینق نهاده و بذات السّلاسل انداختند تا به تنهایی، آن قلعه را که پنج هزار مرد درو بود، تیغ زدن بستند و علی در خیبر، به یک دست برکنند، دری که به صد مرد از جای خود بجنبانیدندی و بدستی می‌داشت تا لشکر، بدان گذر می‌کرد و دیگر صحابه از حسد بر علی، بر آن در، آمد و شد می‌کردند تا علی خسته گردد و عجزش ظاهر گردد». (همان ص ۶۷)

در ادامه عبدالجلیل قزوینی به فضائل خوانان اشاره می‌کند که اهل تسنن برای مقابله با مناقب خوانی شیعیان این گروه را ایجاد کردند و فضایل خوانان «برای وام نان، بایستی چند در دشنام رافضیان از بر کرده و در سرمایه گرفته و مسلمانان را دشنام می‌دهد و لعنت ناوجه می‌کند و آنچه می‌ستانند بخرابات می‌برد و به غنا و زنا می‌دهد». (همان ص ۶۵)

قزوینی درباره محتوای فضائل خوانی در جای دیگر می‌گوید: «... مغازی‌های دروغ و حکایات بی اصل، وضع کردند در حق رستم و سهراب و اسفندیار و کاووس و زال و غیر ایشان ... تا ردّ باشد بر شجاعت و فضل امیرالمؤمنین و هنوز این بدعت باقی مانده است که به اتفاق امت مصطفی، مدح گبرکان خواندن بدعت و ضلالت است». (همان ص ۶۷)

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۲- زیارت

ساخت و تعمیر بقاع امامزادگان و پراکندگی آنها در سرتاسر ایران در دوره تیموریان نشان دهنده جایگاه زیارت در میان ایرانیان خصوصاً شیعیان در قرن نهم می‌باشد (یکه خانی، ۱۳۹۲) و البته گسترش و نفوذ تصوف در ایران، اهل تسنن را نیز در همراهی و مشارکت در زیارت اماکن متبرکه با شیعیان ترغیب می‌نمود که به عنوان نمونه می‌توان به زیارت مزار گازرگاه در دوره تیموریان اشاره نمود. (سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۳۶۹)

اما در قرن نهم سه مزار امام رضا علیه السلام در مشهد، امام علی علیه السلام در مزار شریف (مزار منسوب به حضرت علی علیه السلام در مزار شریف هرگز از طرف بزرگان شیعه به عنوان مزار امیرالمؤمنین علیه السلام مورد تأیید قرار نگرفته است. جهت اطلاع رک: فاطمی، ۱۳۸۴، صص ۹۹-۱۱۰) و حضرت معصومه (س) در قم مورد توجه حاکمان تیموری در ایران بود که گزارش‌های فراوانی از زیارت‌های پادشاهان تیموری همچون شاهرخ، الغ بیک، ابوالقاسم بابر، حسین بایقرا و ابوسعید از مشهدالرضا علیه السلام نقل شده است. (آژند، ۱۳۷۹، ص ۳۰۲)

کلاویخو در سفرنامه‌اش می‌نویسد:

مشهد شهر عمده زیارتی همه این حوالی است و سالانه گروه بی‌شماری به زیارت آن می‌آیند. هر زائری که به آن جا رفته باشد، چون بازگردد، همسایگانش نزد او می‌آیند و لبه قبای او را می‌بوسند، چون دریافته‌اند که وی از زیارت چنین محل محترمی بازگشته است. چون به این شهر [مشهد] رسیدیم ما را برای زیارت این مکان مقدس و آرامگاه بردند. سپس چون در ایران راه می‌پیمودیم و بر سر زبان‌ها افتاده بود که ما به زیارت مشهد مشرف شده و آن مکان مقدس را دیده‌ایم، مردم همه می‌آمدند و لبه قبای ما را بوسه می‌زدند، به این بهانه

پښتو ښکته علمون انساني و مطالعات فرېښتې
پرتال جامع علمون انساني

رسیده بود... و به چند عمارت دیگر در اطراف آن اشارت عالیّه ° خلدالله سلطنتها ° به نفاذ

پیوست» (همان، ج ۴ صص ۶۹۳-۶۹۲)

و در سال ۸۶۴ سلطان ابوسعید تیموری «شرایط زیارت و مراسم ضراعت به جای آورد و در جمیع مزارات انواع صدقات و اصناف مبرآت به درویشان رسانید و خواطر ایشان را به انعام عام شادان و خرم گردانید» (سمرقندی، ۱۳۸۳، ج ۴ ص ۸۷۹)

آنچه از این گزارش‌های تاریخی به دست می‌آید موارد ذیل را می‌توان شمرد:

- زیارت امام رضا علیه السلام در این دوره به صورت گسترده رواج داشته است
- مراسم استقبال از زائران و بوسیدن گوشه قبای زائر امام رضا علیه السلام
- احترام برای زائر امام رضا علیه السلام حتی غیرمسلمان برخلاف ادوار بعدی
- ادب و احترام ویژه حاکمان و سلاطین برای مرقد امام رضا علیه السلام چه برسد به عوام شیعه
- انجام غسل پیش از زیارت و استلام قبر امام علیه السلام به همراه ادای نذورات و صدقات
- دادن نذورات شامل هدایای گران‌بها و نفیس برای استفاده در حرم امام رضا علیه السلام
- اکرام سادات خصوصاً سادات رضوی در مشهد مقدس
- زیارت کردن امام رضا علیه السلام بصورت یک مراسم همراه با تشریفات خاصی توسط حاکمان

۳- سوگواری عاشورا

مراسم عزاداری برای اباعبدالله الحسین علیه السلام از سالیان دور در میان شیعیان رواج داشت و این مراسم با اشکال و شیوه‌های مختلف قبل از قرن نهم به صورت مرثیه خوانی، مقتل خوانی و دسته عزاداری اجرا می‌شد؛ مرثیه نخستین قالب بیان تعزیه بود. سراینده در شعر خود ضمن

پښتو ښکته ځاښه علوم انساني و مطالعات فرښکته
پرتال جامع علوم انساني

رسم تعزیت را اقامت کنند و مصیبت شهدای کربلا تازه گردانند بر منبرها، قصه گویند و علما سربرهنه کنند و عوام جامه چاک کنند و زنان روی خراشند و مویه کنند» (قزوینی، ۱۳۵۸، ص ۳۷۰) و در همین کتاب آمده است که علاوه بر مناطق و شهرهای عراق در بسیاری از مناطق ایران چون: ری، قزوین، قم، آبه، نیشابور، سبزوار، جرجان و شهرهای مختلف مازندران عزاداری امام حسین علیه السلام به طور آزاد برگزار می شده است. (همان، ص ۷۸)

مرثیه خوانی مختص شیعیان نبوده و اشعار بسیاری در مرثیه امام حسین علیه السلام از سوی شاعران اهل سنت موجود است. طریقت‌های تصوّف که اکثرشان به نوعی خود را مربوط به علی علیه السلام می دانستند عزاداری سالیانه واقعه عاشورا و ذکر مظلومیت امام حسین علیه السلام را از مهمترین نموده‌های دوستی خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم می شمردند. (محرمی، همان، ص ۲۸۸) چنانکه دکتر شبیبی در توصیف طریقت نقشبندی هرات می گوید:

«گریه برای امام حسین علیه السلام جانشین مجلس ذکر صوفیانه ° که نقشبندیان آن را ملغی کرده بودند ° شده بود» (شبیبی، ۱۳۷۴، ص ۳۶۲)

در قرن نهم و پیش از آن بسیاری از عالمان و واعظان بزرگ اهل تسنن در روز عاشورا، مصیبت امام حسین علیه السلام را ذکر می کردند و مردم را به گریه وا می داشتند. این مطلب در کتاب النقص قزوینی منعکس شده است. (قزوینی، همان، صص ۳۷۳-۳۷۰)

سیط ابن جوزی عالم بزرگ اهل تسنن نیز در کتاب تذکره الخواص گزارش‌هایی از ذکر مصیبت امام حسین علیه السلام نقل کرده است. (ابن جوزی، ۱۴۱۸ ق، ص ۲۴۵)

پښتونستان ښار علمي او مطالعاتي مرکز
پرتال جامع علوم انساني

مدرسه پریزاد مشهد که توسط ندیمه گوهرشاد در سال ۸۲۰ق ساخته شده است وقف نامه‌ای دارد که در سال ۸۲۳ق تنظیم شده است و در آن درباره عیدات مزارعی که جهت مدرسه وقف شده اند آمده است: «... سهم اوّل را می‌باید یوم مبارک غدیر نهار به خدام سرکار فیض آثار امام ثامن علیه السلام بدهند و سهم ثانی را به طلاب علوم دینیّه قسمت نمایند و...» (پسندیده، ۱۳۸۳، صص ۱۶-۱۵)

۵- رسم انتظار فرج

اعتقاد به مهدی موعود و در همین راستا اندیشه و باور انتظار فرج پس از دوران غیبت یکی از ارکان عقاید شیعیان امامی بوده است و بروز و ظهور مهدیان دروغین و یا کسانی که دیگران درباره ایشان ادعای مهدویت کرده‌اند را می‌توان بر همین اساس تفسیر نمود. سیدمحمد فلاح (م ۸۶۶) و سیدمحمد نوربخش (م ۸۷۰) که هر دو از شاگردان ابن فهد حلی (م ۸۴۱) بودند دو جریان مهم مهدی‌گرایانه در میان شیعه امامیه را ایجاد نمودند. یکی بانی سلسه مشعشعیه در خوزستان و جنوب عراق و دیگری بانی نحله نوربخشیه در ایران و هند شد. (جعفریان، ۱۳۹۱، ص ۱۰۹)

به هر صورت می‌توان گفت اندیشه و جریان مهدویت در قرن نهم بسیار پررنگ و پرشور در ایران توسط شیعیان پیگیری می‌شد. یکی از آداب و رسوم شیعیان که قبل از قرن نهم مرسوم بوده است، مراسم انتظار بود.

پښتونستان د علوم او انسانیت د مطالعاتو فریښتی
پرتال جامع علوم انسانیت

میان شیعیان مطرح بوده است که به عنوان نمونه می‌توان به ظهور آن در میان اشعار شاعران شیعی مثل محمدبن حسام خوسفی در قرن نهم اشاره کرد.

ظهور مهدی قائم که چون سلیمان
 بدور او نتواند که پنجه بگشاید
 مَسْخَرَنَد بِرَغَبَتِ وَحُوشِ وَ جَنِّ وَ طَیُورِ
 نه شیر شَرزِه بر آهو، نه باز بر زُر زُورِ
 بیوش درعه ی جدّ شریف و درع پدر
 تو از حجاب برون آی تا برون آیند
 شب است و در گله گرگ و سحاب طوفان بار
 شبان وادی ایمن بیا ز جانب طور
 بیا بمسند داوودی ای خلیفه ارض
 بی‌پرس تا به چه تغییر می‌دهند زبور
 تفقّدی بکن ای آصف سیلمان قدر
 که غایب است چرا هدهد از میان طیور
 (خوسفی، ۱۳۶۶، صص ۲۲۹-۲۳۸)

۶- اظهار بیزاری از دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام

بیزاری از ظلم و ستم همیشه در میان ایرانیان مطرح بوده است و در ادوار مختلف به صورت قیام‌ها و حرکت‌های اجتماعی ظهور کرده است که بخشی از آن توسط شیعیان در قالب جریان مهدویت بود که به آن اشاره شد. شاعران که زبان گویای مردم بودند با بیان ظلم و ستم، خشم و کینه خویش را نسبت به آن آشکار می‌نمودند چنانکه ابن حسام خوسفی می‌سراید:

جهان فساد گرفت ای دریغ اهل صلاح
 چراغ صومعه افروز را ز دود کنشت
 بر آفتاب علو می‌کند شب دیجور
 نماند صفوت تاب و برفت رونق نور

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

در دوره مورد بحث (قرن نهم) با توجه به حاکمیت سنیان و حضور تیموریان حنفی و نمایندگان ایشان در اکثر مناطق ایران می‌توان حدس زد که اکثریت شیعیان برخلاف دوره صفویه و پاره‌ای از ادوار گذشته که حاکمان شیعی حضور داشتند از سب و لعن خلفا به صورت علنی پرهیز می‌کردند چنانچه نویسنده فصول الحق درباره وضعیت شیعیان در فاصله زمانی دویست ساله میان سلطان محمد خدابنده و شاه اسماعیل صفوی می‌گوید: «که چون او (محمد خدابنده) به جوار رحمت حق واصل شد، شیعه متواری کنج خمول شده، تقیه شیوه خود نمودند تا آن که پادشاه فریدون جاه... شاه اسماعیل الصفوی الحسینی ظهور نمود» (جعفریان، ۱۳۹۰، ص ۶۹۴)

شاعری همچون محمد بن حسام خوسفی که در تشیع او تردیدی نیست چنین می‌سراید:

خلفا را نبوده ام منکر	نیستم بر این گناه مُصر
در خلافت کسی که حق دارد	منکر اهل حق بود مدبر
سرّ هر کس خدای می‌داند	نیست کس جز خدای واقف سرّ

وجود چنین اشعاری سبب شده که حاجی خلیفه در کشف الظنون، ابن حسام را حنفی مذهب بداند در صورتی که با بررسی فضای فکری و اندیشه‌های مذهبی قرن نهم می‌توان به تفاوت شیعیان این دوره و دوره صفویه که حاجی خلیفه کتابش را تألیف نموده است، پی برد. (علیزاده بیرجندی، ۱۳۸۰، ص ۱۱۰)

پښتونستان د علوم او انسانیت د مطالعاتو فریښتی
پرتال جامع علوم انسانیت

به عنوان نمونه شخصی به نام سیدعلی واحدالعین از قاین در شهر هرات حضور داشته است که از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است و در شیوه واعظی و سخنان مسجّع و نثر و نظم ید طولائی داشته است.

«در روز عید اضحی سید واحدالعین در عرصه مصلی بر منبر آمده اعلام اضلال و اظلام نصب کرد و زبان به طعن سنّی مذهبان و تقویت اباطیل شیعه... دراز بگشاد، جمعی از یکجهت‌ان مذهب سنّت و جماعت از سر حمیت جوش برآورده، از عیدگاه برخاستند و با شور و شغب به جانب بارگاه پادشاه پاک مذهب روان گشت و... در کوچه از عربده سید مفتن وقف یافت، فوجی را فرمان داد تا او را از منبر فروکشیدند به خواری تمام» (اسفزاری، ۱۳۳۹، ج ۲ ص ۳۲۹)

و در گزارش دیگری از هرات در زمان میرزا بابر آمده است که: «و در این فرصت حسن سیرباف لوند باطلی در هرات سبّ شیخین کرد، مقویان دین محمد ﷺ او را گرفته زبانش سوراخ کردند و ریسمان درکشیده گرد بازارها برآوردند و به فتوا و حکم شرع او را آویختند» (همان، ص ۱۸۳)

این رفتار شیعیان در سبّ شیخین و ناسزاگویی به اهل تسنّن در مرکز حکومت یعنی شهر هرات که عالمان و بزرگان اهل تسنّن در آن حضور داشتند حکایت از نفوذ و گسترش تشیع و حمایت حاکمان از ایشان داشت. البته حاکمان نیز برای حفظ قدرت و نظم و امنیت مجبور بودند در مقابل عده‌ای از شیعیان با شدت برخورد نمایند.

پښتونستان ښار
پښتونستان ښار
پښتونستان ښار

و شاعر دیگری در همان دوره به نام حمزه کوچک در یکی از قصائدش، به جشن نهم ربیع اشاره کرده است:

خنک روان ابولؤلؤ شجاع زمان	که بر سرای نبوت رسوم قنبر داشت
به ضربتی که زد آن مرد پاک دین در آس	اساس شادی آل نبی معمر داشت
چو بود باور دین رسول و یار علی	امان و مرحمت کردگار یاور داشت
هلاک دشمن دین مرد دین داری است	خوشا کسی که به حق این حدیث باور داشت
کنون نشاط کن و شادی زی و عشرت ساز	چو حق تعالی ابولؤلؤ مظفر داشت
بساز آلت چنگال در نهم ز ربیع	چو ایزدت همه فتح و ظفر مقرر داشت
مدام صورت عیش و نشاط و کام و مراد	خدای عزوجل شیعه را مخمر داشت

(جعفریان، ۱۳۹۰، صص ۸۳۶-۸۳۵)

۸- نماز جمعه

جدای از بحث و اختلاف علمای شیعه درباره حکم نماز جمعه در عصر غیبت امام معصوم علیه السلام گزارش‌هایی از اقامه نماز جمعه توسط شیعیان وجود دارد چنانکه قزوینی می‌نویسد:

«بحمدالله و منّه، در همه شهرهای شیعه، این نماز برقرار و قاعده هست و می‌کنند، با خطبه و اقامت و شرایط چنان که در دو جامع به قم و به دو جامع به آوه و یک جامع به قاشان و مسجد جامع ورامین و در همه بلاد شام و دیار مازندران و انکار این، غایت جهل باشد» (قزوینی، ۱۳۵۸، ص ۳۹۵) البته اینکه در مراکز اهل تسنن، شیعیان در نماز جمعه حضور پیدا نمی‌کردند مربوط به شرایط نماز جمعه می‌باشد و به این مطلب قزوینی از قول صاحب فضائح الروافض اشاره کرده است:

پښتو ښکلا څانګه علوم انساني او مطالعاتو فرعي
پرتال جامع علوم انساني

قدرتمند صفوی جستجو کرد. شیعیان در دوره تیموریان توانستند به راحتی به اجرای آداب و رسوم مذهبی خویش بپردازند.

ترویج نمادهای مذهبی تشیع توسط حاکمان در میان مردم نیز بر زندگی اجتماعی شیعیان تأثیر بسزایی داشت و شیعیان نیز از این فرصت بدست آمده نهایت استفاده را نمودند و در همین راستا می‌توان ظهور دولت قدرتمند صفوی همراه با رسمیت تشیع در ایران را پیگیری نمود.

فهرست منابع

- . آبرکرامی، نیکلاس (۱۳۷۰)، فرهنگ جامعه‌شناسی، ترجمه حسن پویان، تهران، چاپخش
- . ابن اثیر (۱۴۱۲ق)، الکامل فی التاریخ، بیروت، دارالصادر، ۱۳۸۵ ق، ج ۸ ص ۵۸۹؛ ابن جوزی، المنتظم، بیروت، دارالکتب العلمیه
- . ابن اثیر (۱۳۷۱)، الکامل، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی
- . ابن جوزی (۱۴۱۸ ق)، تذکره الخواص، قم، منشورات رضی
- . ابن کثیر دمشقی (۱۴۰۷ق)، البدایه و النهایه، بیروت، دارالفکر، ج ۱۱
- . ذهبی (۱۴۱۳)، تاریخ الاسلام، بیروت، دارالکتب العربی،
- . احمدی بیرجندی، احمد (۱۳۸۰)، جلوه‌های ولایت در شعر فارسی، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی،
- . اسفزاری، معین الدین محمد رمچی (۱۳۳۹)، روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات، با تصحیح و حواشی و تعلیقات محمدکاظم امام، تهران دانشگاه تهران
- . الویری، محسن (۱۳۸۶)، جزوه کلاسی درس تاریخ اجتماعی شیعه دوره تخصصی تاریخ تشیع سطح سه حوزه علمیه قم نیمسال دوم سال تحصیلی ۸۷-۸۶
- . براون، ادوارد (۱۳۶۷)، تاریخ ادبیات ایران از فردوسی تا سعدی، ترجمه فتح الله مجتبائی و غلامحسین صدری افشار، تهران، مروارید،

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

- . حسن لی، کاووس و غلامرضا کافی (۱۳۸۶)، ویژگیهای شعر عاشورایی از آغاز قرن چهارم تا پایان قرن نهم، فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال شانزدهم و هفدهم، شماره ۶۱-۶۲
- . کلاویخو (۱۳۷۴)، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، علمی و فرهنگی
- . محرمی، غلامحسین (۱۳۸۲)، تاریخ عزاداری برای امام حسین علیه السلام، مجله تاریخ در آینه پژوهش، پیش شماره ۳
- . مشکانی سبزواری، عباسعلی (۱۳۸۹)، ابولؤلؤ از حقیقت تا توهم، فصلنامه تاریخ اسلام، سال یازدهم، شماره اول و دوم
- . میرخواند (۱۳۸۰)، روضه الصفا، به کوشش جمشید کیانفر، تهران
- . ناصری داوودی، عبدالمجید (۱۳۷۸)، تشیع در خراسان عهد تیموریان، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی
- . نفیسی، سعید (۱۳۳۳)، علاءالدوله سمنانی، نشریه یغما، شماره ۷۶
- . یکه خانی، مهدی (۱۳۸۸)، جریان‌های سیاسی- اجتماعی امامیه و خنابله عهد آل بویه در بغداد، فصلنامه ره آورد اندیشه، قم، مرکز آموزش‌های علوم اسلامی، سال اول، شماره اول
- . یکه خانی، مهدی (۱۳۹۲)، تاریخ اجتماعی شیعیان در دوره تیموریان با تأکید بر آداب و رسوم، ادبیات و مشاغل، پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام قم